

16. Строганов М. В. «Песня Верещагина» и современная фольклорная традиция / М. В. Строганов // Славянская традиционная культура и современный мир. – Вып. 14. Комплексные исследования традиционной культуры в постсоветский период: Сб. научных статей. – М., 2011. – С. 312-329.
17. Шиженский Р. В. Неоязыческий миф о князе Владимире / Р. В. Шиженский // Вестник Бурятского государственного университета. – 2009. – № 6. – С. 250-256.
18. Шнирельман В. А. Аркаим: археология, эзотерический туризм и национальная идея / В. А. Шнирельман // Антропологический форум. – СПб., 2011. – № 14. – С. 133-167.

О. В. Демченко

УДК 903.4'13 «633/634» (477.7)

РЕКОНСТРУКЦІЯ ПІЗНЬОМЕЗОЛІТИЧНОЇ – НЕОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ. ПАЛЕОЕКОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

В статті розглядається природне середовище Дніпровського Надпоріжжя в пізньому мезоліті – неоліті як фактор створення специфічної адаптивної стратегії населення. Прослідковується вплив різних палеоекологічних чинників на принципи влаштування поселень, господарсько-економічної направленості та інших матеріально-побутових аспектів життя, формування духовної культури.

Ключові слова: мезоліт, неоліт, природне середовище, адаптація, стратегія, Дніпровське Надпоріжжя.

Для розуміння сутності культури надзвичайно важливий природний фактор її формування та розвитку. Людина та соціум здійснюють свою діяльність в певному природно-географічному середовищі. Це середовище має свої закони розвитку та свої цикли. До них людина, як біологічна істота, активно пристосовується і в певній мірі їм підкорюється.

Природне середовище, в якому існує людина, складається з кількох компонентів, які являються взаємозалежними і перебувають в постійній взаємодії. Вплив природного фактору на життєдіяльність первісного суспільства може бути прямим або опосередкованим (Схема 1). В будь-якому випадку, цей вплив чітко прослідковується при аналітичному розгляді археологічного матеріалу. Проте, дослідження будь-яких первісних соціумів, побудовані лише на археологічних даних, не використовуючи відповідні дані природничих наук, вважаємо не повними та обмеженими для загальної реконструкції життя людей та причинно-наслідкових процесів в минулому. Палеоекологічний підхід до вивчення археологічних культур дає можливість найбільш повно реконструювати спосіб життя, особливості житлового простору та специфіку поведінки людини в конкретних ландшафтних та кліматичних умовах.

Відповідно до створеної нами схеми, на прикладі Дніпровського Надпоріжжя, розглянемо вплив природного середовища на життя населення пізнього мезоліту – неоліту.

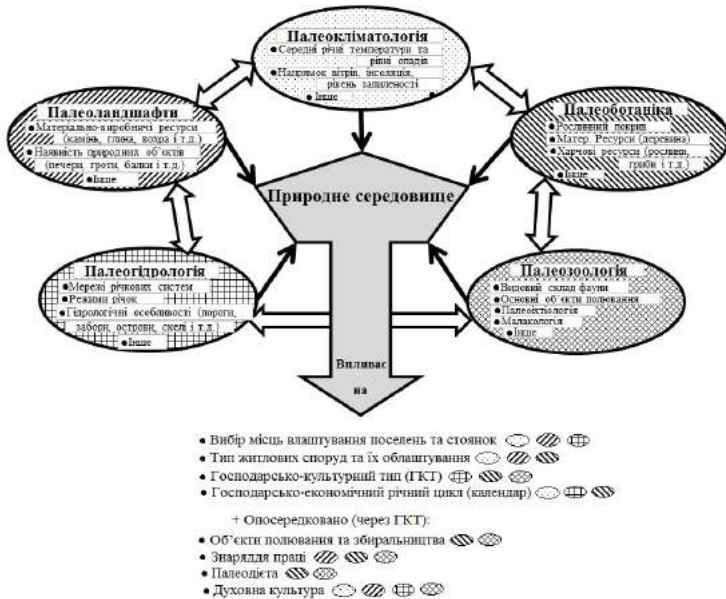

Схема 1. Вплив природного середовища на життя первісного населення. (Укладач О. В. Демченко.)

1. Ландшафт та гідрологія

Геоісторичний район «Дніпровське Надпоріжжя» територіально охоплює простір долини Дніпра, включаючи сучасне місто Дніпропетровськ та нижче за течією до острова Хортиця в Запоріжжі. Після впадіння р. Самари течія Дніпра набуває меридіонального напрямлення, яке зберігаються на всьому відрізьку ріки між цими містами. На цій ділянці Дніпро пересікає породи Українського кристалічного масиву, тобто являється ділянкою прориву, який стався ще в пліоцені [10, С. 358].

За своїми геоморфологічними, гіпсометричними та гідрологічними показниками Надпоріжжя відрізняється від інших частин Дніпра. Порожиста ділянка Дніпра характеризується, перш за все, наявністю порогів та заборів. Перші забори, що не змінюють спокійної течії ріки, зустрічаються в районі Кременчука. У Надпоріжжя їх кількість різко збільшується до тридцяти. В результаті цього, за морфологією долина Дніпра в цьому відрізьку має каньйоноподібний вигляд. Порожиста частина має протяжність близько 80 км.

На порожистому відрізьку Дніпра було дев'ять порогів, безліч островів і окремих скель, а також кам'яних гряд (забор). В звіті за результатами обстеження території Дніпровського Надпоріжжя експедицією 1944 року під керівництвом Д. Красицького вказується 272 назви островів, окремих скель, порогів та забор, які було видно після зруйнування Дніпрогесу під час Другої Світової війни [16].

В результаті будівництва Дніпрогесу в 20-30х роках ХХ століття та його відновлення в повоєнний період, велика кількість порогів, островів, забор була підтоплена або ж повністю пішла під воду, проте, в первісну епоху вони були доступні і активно заселялися, що підтверджується археологічними даними.

Вододільне плато характеризується загальним схилом на південь. Лівобережний водорозділ лежить вище правобережного. Правий берег Дніпра більш крутий в порівнянні з лівим. Це явище Л. А. Лепікаш пояснює різним рівнем залягання кристалічних порід в основі четвертинних відкладів [19, С. 2]. Різна глибина берегових схилів значною мірою вплинула на характер численних

балок та ярів, а також інтенсивність їх утворення. Лівобережні балки, як правило, мілкі, проте довгі; балки правого берега більш короткі і глибокі. У Передпоріжжі балки мають круглу форму дна, круті стінки у верхів'ях і пологі, майже горизонтальні в середній і нижній частинах. На ділянці Порожистого Дніпра балки не глибокі. Їх дена лише частково заглиблюються в скельну породу, яка перешкоджає їх інтенсивному поглибленню. Оскільки поверхня кристалічних порід різко круто знижується у бік ріки, дена балок мають нахил в той же бік. У залежності від характеру падіння скельних порід повздовжній перетин балок може бути рівним або опуклим, або східчастим місцезнаходження [27, С. 8].

На відміну від ранньомезолітичного часу, поселення мезо-неолітичного часу локалізуються на висоті 5-7 м над теперішнім меженим рівнем Дніпра. Все це свідчить про те, що в неолітичний час межений рівень Дніпра, а також висота розливів у повінь мало чим відрізнялись від сучасних. Новим в наш час у порівнянні з неолітичною епохою є, очевидно те, що в окремі роки рівень повені стоїть значно вище ніж в неоліті. Оскільки під час великих розливів деяка частина неолітичних стоянок тепер заливається. Пояснення цьому факту слід шукати в зміні режиму ріки, який після винищення лісів уже в історичний час став степовим з властивими йому високими повенями [9]. В неоліті ріки, зокрема і Дніпро, були значно повноводнішими ціле літо, але не мали сучасних бурхливих повеней весною [31, С.78-79].

2. Клімат та палеоботаніка

Зіставивши данні радіовуглецевої хронології відкладень голоцену степової зони України з абсолютними датами археологічних пам'ятників Надпоріжжя, ми співвідносимо період нашого дослідження з кінцем бореалу – атлантикумом.

Починаючи з аллерьоду територія Південних районів України не була позбавлена широколистяних порід, які могли зосереджуватися в розкиданих рефугіумах, і місцями зливалися в більш значні лісові масиви [2, С. 97].

Пізній бореальний період (8000-7500) можна вважати початком кліматичного оптимуму голоцену. В цей період відбувається

поступове збільшення площі лісових масивів. Активно розповсюджуються вільха, ліщина, в'яз; в Південній та Центральній Європі – змішані дубові ліси.

Атлантичний період (7500-5000 років тому) являється альтитеріалом голоцену (оптимумом), якому характерні плювіальні умови. Це час максимального поширення лісів в Європі [15, С. 110-111].

В кліматичний оптимум голоцену відзначається інтенсивне поширення широколистяних лісів по долинах річок в межах степової зони аж до Чорного моря [20, С. 122]. За палінологічними даними, ландшафти степів, не втрачаючи своєї специфічності, в ранньому і середньому голоцені були значно заліснені [4, С. 30].

Для більш достовірної реконструкції рослинності Дніпровського Надпоріжжя в атлантичний період важливими є дані спорово-пилкових аналізів ґрунтів голоценового віку Дніпропетровської та Запорізької областей.

Найбільш повний геологічний розріз антропогенових напластунів був досліджений у с. Старі Кайдаки, розташованого поблизу Дніпропетровська в ярах, що прорізують схили балки Сажавка [1, С. 23]. Схил Дніпра біля сіл Старі Кайдаки і Сажавка прорізаний балками Сажавською та Середньою. Зразки на спорово-пилковий аналіз відбиралися з шести розчисток [1, 1973, С. 24].

В спорово-пилковому комплексі голоценового горизонту в нижній його частині (ранній голоцен) переважає пилко трав'янистих рослин (57%), переважно лободових (*Chenopodiaceae*), полину (*Artemisia*), злаків (*Gramineae*). У складі деревних порід панує пилко сосни з домішкою берези. Вище (середній і пізній голоцен) збільшується кількість пилку деревних порід з 23% (борел) до 62% (атлантикум), з'являється пилко широколистяних порід – дуба, в'яза, липи, клена, граба, а також берези, верби, вільхи, ліщини. Склад трав'янистого пилку, в цей період, також більш різноманітний. Спори належать в основному папоротям (*Polypodiophyta*) і мохоподібним (*Bryophyta*) [1, С. 32].

Очевидно, Дніпровське Надпоріжжя, завдяки специфіці своїх палеоландшафтів, гідроморфології і, в певній мірі, локальності являло собою, щось на кшталт «степового оазису» – рефугіуму, який поєднував у собі риси як степової, так і лісової рослинності, яка в сприятливих палеокліматичних умовах звідси поширюва-

лася на сусідні території. При чому, в найбільш теплий і вологий період голоцену – атлантикум, розвиток вологих і мезофільних лісів мав місце тут як в межах річкових долин, так, очевидно, і на вододілі [18, С. 201].

3. Палеозоологія

Вивченням остеологічних матеріалів з пізньомезолітичних – неолітичних стоянок Надпоріжжя займались І. Г. Підоплічко, В. І. Бібікова, Н. Г. Білан, Г. І. Шпет та ін.

Для Надпорізьких стоянок спостерігається змішаність лісових і степових форм. Змішаність цих двох компонентів, на думку В. І. Бібікова, в даному районі могла бути обумовлена проникненням в зону степів по долині Дніпра вузького довгого язика лісів, за яким просувалися лісові тварини [5, С. 128-129]. Якщо враховувати дані палінології, то цілком очевидно, що екологічна обстановка в Дніпровському Надпоріжжі забезпечувала необхідні умови проживання як для степових, так і для лісових видів тварин. Теза В. І. Бібікова про потрапляння кісткових залишків тварин, що мешкали в більш північних районах без участі людини, в результаті процесу прямого алювіального накопичення, досить спірна, оскільки кістки тварин лісового типу зустрічаються на поселеннях безпосередньо в культурному шарі, в тому числі в заповненні жител. Основний фауністичний склад регіону в пізньому мезоліті – неоліті представлений в таблиці (Табл. 1).

Гідрологічними особливостями регіону обумовлене кількісне та видове різноманіття іхтіофауни. Серед найбільш поширених видів, кістки яких знайдені в культурних шарах поселень, є: сом, щука, судак, коропові (вирезуб, сазан та ін.). Нажаль породи менших за розміром представників іхтіофауни не встановлювались, проте зазначались як: «кістки невеликих риб», «інші риби», «різні риби» та ін. Ми можемо лише припустити, що окрім вищеназваних риб, мали місце і інші породи риб характерні для порожистої ділянки Дніпра (до його зарегулювання): в'юн, голець, густера, жерех, карась, краснопінка, лящ, окунь, плотва та ін.

На поселеннях також відзначаються кістки орнітофауни. В основному це представники водоплаваючих видів: крижень, свищ, попелюх, шилохвіст, чирок та ін.

Фауністичні комплекси
[14, С. 249; 30, С. 68; 12, С. 9, 21; 6, С. 255].

Види	Ареал		Ігрь (по Добровольському)	Ігрь VIII (по житлам)								Ігрь V	Сурьський	Шулаїв
		С											2	
Бык или тур (Bos Taurus or Bos primigenius)			+									+	+	
Мелкий рогатый скот													+	
Барсук (Meles meles)			+									+		+
Бобр (Castor fiber)			+										+	+
Волк (Canis lupus)			+									+	+	+
Лесной кот (Felis silvestris)												+		
Заяц (Lepus sp.)			+									+	+	
Заяц беляк (Lepus timidus)														+
Конь (Equus equus)													+	+
Косуля (Capreolus capreolus)			+									+	+	+
Кулан (Equus hemionus)													+	
Куница (Martes foina)												+		
Лисица (Vulpes vulpes)			+										+	+
Лось (Alces alces)													+	
Олень благородный (Cervus elaphus)			+									+	+	+
Осел (Equus asinus)														
Кабан (Sus scrofa ferus)			+									+	+	+
Собака (Canis familiaris)			+									+	+	+
Сурок (Marmota bobak)												+		
Хомяк (Cricetinae)			+											
Черепаха (Emys orbicularis)			+									+	+	+
Птица водоплавающая			+									+	+	+
Птица хищная														+
Рыба			+									+	+	+

Малакофауна, яка використовувалась населенням для різних цілей, представлена двома видами: Unio та Paludinae.

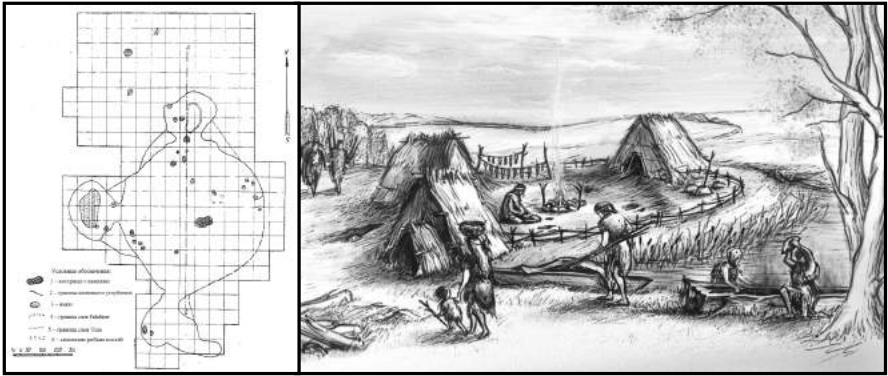
4. Природний фактор впливу на населення та способи пристосування до навколишнього середовища

4.1. Вибір місць влаштування поселень та житлобудування

Вибір місць для влаштування поселень диктувалось ландшафтними та гідрологічними особливостями регіону. Основна маса досліджених на сьогодні місцезнаходжень розташовувалась на чисельних островах Дніпра (Сурський, Кизлевий, Шулаїв та ін.), великих окремих скелях (Стрільча Скеля) або на береговій лінії, в місцях впадіння приток (Ігрень, Вовниги, Василівка та ін.). Окрім гіпсометричних причин такого розташування важливим для вибору являлась також надзвичайна продуктивність місць в плані річкового промислу (сезонні острівні стоянки).

Скоріше за все, острови, великі скелі Дніпровського Надпоріжжя, поряд з порогами та заборами ріки, являлись сезонними пунктами активного промислу в теплий період року. Залишатись на острівних поселеннях в холодну пору року не вигідно з економічної точки зору та кліматичних умов. Про те, що острівні поселення використовувались саме в теплий період року свідчать також відсутність заглиблених жител, набір інвентарю (риболовецькі, деревообробні знаряддя), фауністичний склад (наявність теплолюбних тварин та птахів).

Одним з добре стратифікованих пам'ятників цього періоду являється поселення на о. Сурському. Це місцезнаходження представляє особливий інтерес в плані розуміння поселенської стратегії населення. Являючись пунктом сезонного промислу (в теплий період року) для нього характерні усі риси, які спостерігаються й на інших острівних поселеннях. Проте, тут також зафіксована відносно складна господарсько-побутова конструкція, яка включала в себе округлу в плані центральну частину (дворик) та три камери господарського призначення, що примикали до неї (Мал. 1). Якщо взяти до уваги об'єм трудових затрат для створення цієї конструкції, то її використання на протязі лише одного сезону було б невиправдане. На думку дослідників, для Надпоріжжя в пізньому мезоліті – неоліті характерна кущова система розселення з базовим зимовим поселенням та кількома пунктами сезонного промислу теплої пори року. Поселення на о. Сурський являло собою таку «літню» стоянку, яка все ж була сталою та незмінною, на яку повертались на протязі багатьох сезонів.

**Малюнок 1. Господарсько-побутовий комплекс на о. Сурський П.
Схема [11, С 124]. Реконструкція Демченко О. В.**

Зимові «базові» поселення (з житлами, відповідним набором інвентарю та фауною), гіпотетично, повинні знаходитись на береговій частині Дніпра. Підтвердженням такого судження являється і кількісна відмінність в інвентарі острівних та берегових поселень. Так, Д. Ю. Нужний, проаналізувавши комплекси знарядь кількох надпорізьких стоянок помітив тенденцію, що для берегових поселень процент знарядь пов'язаних з мисливством значно вище ніж для острівних [21, С. 154].

На превеликий жаль, поселень з житлами на території Дніпровського Надпоріжжя досліджено надзвичайно мало. На території України даний тип пам'ятників взагалі зустрічається досить рідко для даного хронологічного періоду. Однак, слід відзначити, що характер господарської діяльності, присутність крупних могольників в регіоні, велика кількість сезонних літніх стоянок, в комплексі дають досить великі перспективи та надії для майбутніх досліджень в порожистій частині Дніпра. Крім того, основна маса мезо-неолітичних пам'ятників досліджувалась в зв'язку з затопленням частини території регіону в результаті будівництва Дніпрогесу, і головна увага приділялась тим місцям, які мали піти під воду. Тому виникає необхідність дослідження, хоча б на рівні розвідок, території берегової частини порожистого Дніпра, уділяючи особливу увагу місцям впадіння приток, мисам та іншим

територіям, які були зручними для влаштування зимових стоянок і, можливо, включали житлові споруди.

Тим не менше, для пізнього мезоліту Надпоріжжя відомий унікальний пам'ятник с житловими спорудами – Ігрень 8. На пам'ятнику, залишеним носіями кукрецької культурної традиції, зафіксовано залишки десяти жител-напівземлянок з великою кількістю кам'яних та кістяних знарядь, остеологічним матеріалом, раковинами Paludinae и Unio. Серед дослідників немає єдиної точки зору стосовно одночасного проживання людей в усіх землянках. Тим не менше, наявність заглиблених жител і вогнищ вказує на тривале функціонування поселення. Беручи до уваги кущову систему розселення, Д. Я. Телегін вважав, що «кущ» пам'ятників, пов'язаних з Ігренню 8, складала поселення на островах Сурський, Лоханський, Кизлевий, Шулаїв та ін. [29; 30]. Дане твердження, на нашу думку, має умовний характер і може бути прийнятим на сучасному етапі як робоча версія через відсутність на сьогодні інших досліджених (подібних до Ігрени) базових зимових поселень.

Таким чином, особливості гідрологічного режиму Дніпра та ландшафтні особливості регіону обумовили виникнення кущової системи розселення та використання багаточисельних островів для влаштування поселень. Кліматичні умови вплинули на відмінність в облаштуванні поселень та житлових конструкцій в залежності від пори року. Забезпеченість ресурсами дозволяла населенню вести осілий спосіб життя на протязі тривалого часу в цій природно-екологічній ніші, при цьому зберігаючи привласнюючий тип економіки. Рухливість населення характерна для Надпоріжжя, проте, ці переміщення були циклічними, стабільними, систематизованими та повторюваними в рамках території підконтрольній одній конкретній общині.

4.2. Природне середовище та економіка

Економіка будь якого первісного людського суспільства, перш за все, залежить від ресурсної бази регіону в якому воно проживає. Ресурсна база поєднує в собі *харчові ресурси* (зоо-, іхтіо-, орнітофауна, флора та ін.) та *матеріальні ресурси* (камінь, дерево, глина, вохра, тальк та ін.).

Харчові ресурси Дніпровського Надпоріжжя були досить різноманітні і включали в себе обширний видовий склад іхтіофауни, тварин, птахів, молюсків та рослин (Див. п. 3).

Не дивлячись на порівняно невелику територію порожистої ділянки Дніпра (близько 80 км в протяжності), ми можемо говорити про яскраво виражену господарську спеціалізацію населення пізнього мезоліту – неоліту, яка базувалась на річковому промислі, при значній ролі мисливства та збиральництва.

Гідрологічні особливості Дніпра сприяли зосередженню в Надпоріжжі великої кількості риби. При чому, окрім сучасних представників іхтіофауни, в мезоліті – неоліті тут зустрічалися й види, які після зарегулювання Дніпра зникли (прохідні види риб) або стали рідкісними (антропогенний вплив, зміна режиму ріки). Такі умови були надзвичайно вигідними для розвитку рибного промислу в регіоні.

Спеціалізоване рибальство сприяло виникненню різноманітних способів промислу та відповідних знарядь. За археологічними даними в Надпоріжжі фіксується колективне (сітки, неводи, пастки та ін.) та індивідуальне (гачки, гарпуни, остроги та ін.) рибальство.

Палеозоологічні дослідження матеріалу з поселень дозволяють встановити основні об'єкти полювання у первісного населення, тип цих тварин (лісові, степові), встановити чи спростувати наявність відтворюючого господарства (тваринництва) у населення.

Полювання являлась основним джерелом м'ясної їжі для населення Дніпровського Надпоріжжя. Якщо носії сурської культури в сусідньому Надазов'ї, в силу палеоекологічних умов, вимушені були в рівній мірі поєднувати скотарство та полювання, то в Надпоріжжі природні харчові ресурси дозволяли задовольнити потреби в м'ясних продуктах харчування за рахунок привласнюючої економіки.

Мезо-неолітичні мисливці Надпоріжжя добували не лише середніх за розміром тварин (бик (тур), благородний олень, дика свиня та ін.), але і невеликих (лисиця, заєць, бобер, косуля та ін.). Окрім цього, мало місце і сезонне мисливство на прирічкову дичину (чирок, шилохвіст, крижень та ін.). Все це свідчить про іс-

нування неспеціалізованого полювання, що характерно для суспільств економіка яких базується на річковому промислі.

Дані палеозоології являються також прекрасним маркером для реконструювання оточуючого середовища в якому проживало первісне суспільство, оскільки екологія усіх, без винятку, тварин передбачає наявність природних факторів необхідних для їх існування. Фауністичні комплекси Надпоріжжя включають види, яким необхідні значні лісові масиви для існування (лось, благородний олень, лісовий кіт, кабан, куниця, бобер та ін.).

Частина тварин представлена видами, які поширені в багатьох природно-географічних зонах, тому не можуть являтися показовими для реконструкції оточуючого середовища (лисиця, вовк, заєць та ін.). Тим не менше, наприклад, наявність великої кількості кісток вовка майже на усіх місцезнаходженнях, хоч і не свідчить про певні особливості палеогеографічного плану, вказує на наявність тут великої маси тварин, які входили до раціону харчування тварини, що і приваблювало його.

Необхідно відзначити наявність, хоч і не в великій кількості, видів які віддають перевагу відкритим просторам: кулан, осел, кінь, сурок. Проте повна відсутність сайги (класичної степової тварини) в усіх остеологічних визначеннях Надпоріжжя (в той час як для синхронних пам'ятників сусіднього Приазов'я цей вид являється характерним і звичайним в складі мисливської здобичі) свідчить про малий відсоток степових просторів в регіоні.

Матеріальні ресурси. Економічна направленість та доступні виробничі ресурси диктували тип, матеріал та спосіб виготовлення знарядь праці та інших побутових речей.

Для мезо-неолітичних культур Надпоріжжя характерний високий показник кістяних виробів (один з найвищих в Україні) та розвинена технологія вкладишевих знарядь праці (кукрецькі вкладиші). Певною мірою це пояснюється відсутністю місцевих покладів кременю та потребою в його максимально економічній утилітаризації.

Натомість, Дніпровське Надпоріжжя являється регіоном концентрації стеатитових речей в епоху неоліту. Це пов'язано з чисельними родовищами цієї породи та їх доступністю. Зі стеатиту

(тальковий сланець) виготовлялись «човники», посуд, грузила, фрагменти гачків та ін.) (Панченко, 2001). При чому, якщо невеликі предмети з стеатиту зустрічаються і на інших територіях, то порожиста ділянка Дніпра являється єдиним регіоном, де великій кількості був знайдений кам'яний посуд – група виробів, виготовлення яких, через їх розмір, залежало від наявності виходів каменю великих розмірів [22].

Розвинене рибальство та велика кількість острівних поселень передбачали наявність плавзасобів. З останніми пов'язують чисельні знахідки кам'яних дисків (Ігренъ 8, Кизлевий, Сурський, Лоханський та ін.), які використовувались на думку багатьох дослідників для виготовлення човнів-однодревок вогненно-довбальним способом [24, С. 270-271; 6; 30 та ін.]. Для виготовлення такого човна первісні теслярі за допомогою жару випалювали середину ствола крупного дерева. Вигорівшу частину видовбували цими диско видними знаряддями. Великий човен-однодревка, довжиною близько 10 м, зі слідами такого видовбування був виявлений в усті Осколу [31, С. 23]. Безумовно, виготовлення човнів таким способом являється опосередкованим доказом наявності в регіоні достатньої кількості крупних дерев, що підтверджується і палінологічними даними. Про наявність в регіоні достатньої кількості деревини свідчить відносно велика кількість деревообробних знарядь.

Безумовно, людина могла широко використовувати лише ті ресурси, які були характерні та доступні для екологічної ніші, яку вона займала. Населення Дніпровського Надпоріжжя застосовувала тактику комплексної експлуатації ресурсів регіону. Така стратегія поведінки передбачала обов'язкове сезонне планування діяльності для успішного життєзабезпечення, яке було тісно пов'язане з природними ритмами, оскільки частина флори та фауни, як основних джерел харчування населення, випадала з розряду «доступних» з причини природних міграцій (водоплаваюча дичина, напівпровідні та прохідні види риб, кочівля деяких копитних та ін.) або річних біоритмів (зимова сплячка, зниження активності риб і т. п.).

Провівши детальний аналіз археологічних, остеологічних та палеоекологічних даних мезо-неолітичного часу Дніпровського

Надпоріжжя ми створили ймовірний річний економічний цикл (господарський календар).

Найбільш прийнятним вважаємо починати характеристику господарського-економічного циклу з весняного періоду, оскільки саме в цей період закінчувалися запаси продуктів харчування на зимовий період і ставали доступними харчові ресурси, які були відсутні в холодну пору року.

Починаючи з березня починало активізуватися рибальство, зокрема лов щуки, яка серед риб є однією з найбільш холодолюбних і розмножується раніше інших видів риб – при температурі води 3-7 °С, на глибині 0,5-1 м [32, С. 326-327]. За великим рахунком, період з квітня по червень пов'язаний з нерестом більшості риб та їх надзвичайною активністю (вирезуб, сом, сазан, судак та ін.) [7, С. 202; 17, С. 354], і логічно, що цей період був найбільш продуктивним для рибного промислу.

За етнографічними даними весною та восени провадили також так звану «поколгогу» – полювання на переправах на мігруючих через річки тварин (олень, лось) [25; 26, С. 84].

Не дивлячись на поширену точку зору, що річковий промисел найбільш продуктивний в теплу пору року, необхідно відзначити, що в спекотні літні місяці активність більшості видів риб зменшується, що відображається на уловах. Виключати даний промисел з початком літнього періода не можна, хоча його значення в цей період значно падало.

По етнографічним даним, полювання на великих копитних (благородний олень, лось та ін.) в літній період проводилось досить рідко і мало, в основному, супутній характер [26, С. 88]. Нагомість, значну роль відіграло полювання на прирічкову дичину, в тому числі на «линних птахів». Найбільш продуктивний цей промисел в липні, коли молоді птахи підростають, а старі линяють. В цей час вони або ж взагалі не літають, або літають дуже погано, стаючи легкою добычею.

Осінній етап можна охарактеризувати як час активних заготівельних робіт. Завершується період збиральництва. Знову зростає роль рибальства, що пов'язано з другою хвилею міграцій вирезуба, та загальною активізацією риб (нагул). В цей час риби досягають найбільшої жирності, а отже являються цінним енергетичним джерелом харчування.

Починаючи з кінця листопада різноманітність іхтіофауни падає, роте лісові масиви поповнюються копитними та іншими тваринами, які стгуються сюди на зимівлю. З кінця серпня по листопад результативне полювання «на реву» на благородного оленя.

В зимовий період населення існувало за рахунок заготівель та, безсумнівно, полювання. Взимку проводилось полювання на хутрових, яка починалась ще з жовтня [26, С. 87-88]. Також в цей період мало місце індивідуальне та групове облавне полювання. До періоду «зима – початок весни» приурочувалось полювання на крупних копитних методами скраду та гону. Зазвичай це відбувалось з настанням насту.

Дослідники припускають існування річкового промислу в Надпоріжжі і в зимовий період [3, С. 30]. Таку точку зору можна прийняти, проте з певним зауваженням. Рибальство взимку могло мати місце, проте основні промислові види риб, які зафіксовані на стоянках, втрачали свою активність (щука, судак) або взагалі впадали в стан подібний до сплячки (коропові, сом, окунь та ін.).

4.3. Екологічна інтерпретація духовної культури населення Дніпровського Надпоріжжя

Економічна направленість суспільства, яка являла собою основу життєзабезпечення, вимагала накопичення відповідних знань про оточуюче середовище, що включають в себе два напрямлення – знання про те, яким чином необхідно діяти, щоб добитись бажаного результату та знання про властивості матеріальних об'єктів. На думку дослідників, люди первісного суспільства до найдрібніших подробиць знали місцевість, в якій проживали, її природні ресурси, тваринний та рослинний світ [8, С. 207]. Їм були відомі якість сировини, з якої виготовлялись знаряддя; поведки тварин, на яких полювали; екологія та сезонні міграції риб; властивості рослин, які вживались та інше. Ті чи інші закономірності в природі, які первісна людина не могла пояснити на своєму рівні знань, вона трактувала як результат певних надприродних втручань і подій, що само по собі стимулювало виникнення і розвиток духовно-релігійних уявлень.

В цій статті ми не будемо детально зупинятись на розгляді проявів духовної культури в археологічних матеріалах Надпоріжжя

(орнамент, чуринги, човники і т. д.), проте зазначимо, що для регіону порожистого Дніпра основою життєзабезпечення являлись рибний промисел, полювання та збиральництво, про що ми говорили вище. Фактором, що забезпечував тут оптимальний результат промислів, являлась ріка, яка, на нашу думку, являлась основою в формуванні духовно-релігійних уявлень [13, С. 43].

Важливим джерелом вивчення духовної культури являються поховання. В Надпоріжжі дослідженні могильники, які по чисельності та масштабності практично не мають аналогів в інших районах Європи. На думку дослідників, наявність пам'ятників такого роду вказує на існування тривалих і стабільних форм зв'язків з обраною територією, які фіксують початкові фази формування уявлень про вітчизну [28, С. 142-156].

Не виключено, що Дніпровське Надпоріжжя було обрано для облаштування могильників не лише тому, що це місце було важливим географічним орієнтиром для рибалок-мисливців-збирачів. Скоріше за все, вирішальну роль відіграла унікальна кормова база цієї території, яка відкривала можливості для реалізації різноманітних видів рибальського, мисливського та збиральницького промислів, що сприяло тривалому проживанню колективів в даному регіоні. Це, в свою чергу, створювало умови для закріплення в суспільній пам'яті позитивної оцінки даної території і формування уяви про її привабливість не лише в реальному, але й в потойбічному світі [33, С. 84].

Висновок

Палеоекологічний підхід до вивчення первісних суспільств дає змогу виявити причинно-наслідкові процеси в минулому, реконструювати загальну картину природного середовища в якому існувала людина та адаптивні стратегії життєзабезпечення в конкретних умовах.

Специфічність палеогеографічних умов Дніпровського Надпоріжжя позначилась практично на всіх сферах життєдіяльності мезо-неолітичного населення. Ресурсна база спричинила становлення особливого господарсько-культурного типу рибалок-мисливців-збирачів. Природний фактор став стимулом для створен-

ня унікальної поселенської стратегії («кущова система», острівні поселення, близькість до перспективних «рибних місць» та ін.), своєрідності набору знарядь та речей побуту (розвиток кістяної, деревообробної індустрії, виробу зі стеатиту, різноманітність рибальських знарядь та ін.), удосконалення способів життєзабезпечення (економічний календар), формування неординарної духовної культури та світобачення.

Своєрідність екологічної ніші (Дніпровське Надпоріжжя) та вдала раціональна стратегія використання її ресурсів дозволила населенню вести відносно осілий спосіб життя (сезонні усталені переселення на постійні вже обжиті місця в рамках невеликої території). Така модель поведінки забезпечувала відносно стабільне життя без впровадження відтворюючих форм господарства та дальніх перекочівель на протязі тривалого часу.

O. V. Demchenko

RECONSTRUCTION OF HISTORY OF THE DNEIPER RAPIDS REGION DURING THE LATE MESOLITHIC – NEOLITHIC PERIOD. PALEOECOLOGICAL APPROACH

The article discusses the natural environment of the Dnieper Rapids Region as a factor in the creation of adaptive strategies specific of exuvial population. Traced the influence of various paleoecological factors on a principles of arranging settlements, economic specialization and other material aspects of everyday life, the world-view formation etc.

Keywords: Mesolithic, Neolithic, environment, adaptation, strategy, The Dnieper rapids Region.

РЕКОНСТРУКЦИЯ ПОЗДНЕМЕЗОЛИТИЧЕСКОЙ – НЕОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ДНЕПРОВСКОГО НАДПОРОЖЬЯ. ПАЛЕОЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД

В статье рассматривается природная среда Днепровского Надпорожья в позднем мезолите – неолите как фактор формирования специфической адаптивной стратегии населения. Прослеживается влияние различных палеоэкологических факторов на принципы устройства поселений, хозяйственно-экономической направленности и других материально-бытовых аспектов жизни, формирования духовной культуры.

Ключевые слова: мезолит, неолит, окружающая среда, адаптация, стратегия, Днепровское Надпорожье.

Список використаної літератури та джерел

1. Артющенко А. Т. Палеоботаническая характеристика опорных разрезов четвертичных (антропогенных) отложений средней и южной части Украины / А. Т. Артющенко, Г. А. Пашкевич, С. И. Паришка, Е. В. Карева. – К.: Наукова Думка, 1973. – 96 с.
2. Артющенко А. Т. К вопросу о возрасте болот лесостепи и степи Украины / А. Т. Артющенко // Природа болот и методы их исследования – Л., 1967. – С. 95-98.
3. Афанасьев О. Е. Категория «легендарный город» и ее функции для геоисторического региона (на примере Днепровского Надпорожья) / О. Е. Афанасьев, А. В. Троценко // Лабиринт: журнал социально-гуманитарных исследований. – 2013. – № 3. – С. 22-34. – ISBN 2225-5060.
4. Байдиков К. А. Особенности хозяйственного освоения и антропогенизации лесных ландшафтов (на примере Запорожской области) / К. А. Байдиков // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия географии. – 2010. – Т. 23 (62). – № 1. – С. 28-32.

5. Бибикова В. И. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе / В. И. Бибикова // Природная обстановка и фауны пришлое. – К.: узд-во АН УССР, 1963. – Вып. 1. – С. 119-146.
6. Бодяньський О. Неолітична стоянка на острові Шулаєвому / О. Бодяньський // Археологія Придніпров'я. – К., 1949. – № 2. – С. 253-263.
7. Булахов В. Л. Біологічне різноманіття України. Дніпропетровська область. Круглороті (Cyclostomata). Риби (Pisces) / В. Л. Булахов, Р. О. Новіцький, О. Є. Пахомов, О. О. Христов // За загальн. ред. проф. О. Є. Пахомова. – Д. Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2008. – 304 с. – ISBN 978-966-551-275-2.
8. Бунятян К. П. Давнє населення України / К. П. Бунятян. – К.: Либідь, 1999. – 228 с. – ISBN 966-06-0065-8
9. Вільямс В. Р. Грунтознавство. Землеробство: підручний для вузів / В. Р. Вільямс. – К.; Х.: Сільгоспвидав, 1948. – 444 с.
10. Горецкий Г. И. Аллювиальная летопись Пра-Днепра / Г. И. Горецкий. – М.: Наука, 1970. – 491 с.
11. Даниленко В. М. До питання про ранній неоліт Південної Наддніпряниці / В. М. Даниленко // Археологія. – К., 1950. – Т. III. – С. 119-147.
12. Даниленко В. Н. Раннеолитические памятники на Сурском острове в Надпорожье (раскопки 1946 г.) / В. Н. Даниленко. – НА ИА НАНУ. 1946/6а. ф. екс. 2151, 2152.
13. Демченко О. В. Релігійні уявлення неолітичного населення з доміантною роллю річкового промислу (в світлі наукового доробку В. М. Даниленка) / О. В. Демченко // Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку – енеоліту: матеріали міжнародної наукової конференції. – Мелітополь, смт. Мирне, 2013. – С. 40-43.
14. Добровольський А. В. Восьма Ігреська неолітична стоянка / А. В. Добровольський // Археологія Придніпров'я. – 1949. – № 2. – С. 243–252.
15. Долуханов П. М. Геграфия каменного века: монография / П. М. Долуханов. – М.: Наука, 1979.

16. Красицький Д. Експедиція по Дніпру 1944 р. дніпропетровського історичного музею під керівництвом Дм. Красицького / Дмитро Красицький. – НА ИА НАНУ, 1944. д. 2856.
17. Кузнецов Н. Л. Современный справочник рыболова: монография / Николай Кузнецов. – Донецк: ООО ПКФ «БАО», 2002. – 480 с. – ISBN 966-548-532-6.
18. Куница Н. А. Природа Украины в плейстоцене: монография / Н. А. Куница. – Черновцы: Рута, 2007. – 240 с. – ISBN 978966568 9041.
19. Лепікаш Л. А. Геоморфологія і четвертинні поклади пониззя р. Самари і долини Дніпра від Дніпропетровська та Запоріжжя / Л. А. Лепікаш // Матеріали комплексної експедиції в районі Дніпрельстану. – К.: Вид-во ВУАК, 1934. – Вип. 1. – 157 с.
20. Нейштадт М. И. Растительность и ареалы неолитических культур на территории европейской части СССР в климатическом оптимуме голоцена / М. И. Нейштадт, Н. А. Хотинский, Д. А. Крайнов // Палеогеография Европы за последние 100 тыс. лет (Атлас – монография). – М.: Наука, 1982 – С. 121-123.
21. Нужный Д. Ю. О своеобразии памятников кукрекской культурной традиции в Днепровском Надпорожье / Д. Ю. Нужный // Каменный век: памятники, методика, проблемы. – К., 1989. – С. 145-154.
22. Панченко Ю. В. К вопросу о восточных связях неолита северного Причерноморья / Ю. В. Панченко // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.). – Тираполь, 2002.
23. Панченко Ю. В. Становлення скотарських культур у неоліті степової України / Ю. В. Панченко // Магістеріум. – 2001. – Вып. 6. Археол. Студії. – С. 121-125.
24. Рудинський М. Я. Пам'ятки Лоханського острова / М. Я. Рудинський // Антропологія. – К., 1928. – С. 143-168.

25. Сериков Ю. Б. Хозяйственный циклический календарь и его отражения в археологическом материале / Ю. Б. Сериков // Интеграция археологической и этнографических исследований. – Омск, 2003.
26. Сериков Ю. Б. Древний человек и природа / Ю. Б. Сериков, Л. В. Серикова. – Нижний Тагил: Нижнетагильский государственный педагогический институт, 2002. – ISBN 5-8299-0059-9.
27. Смирнов С. В. Палеолит Дніпровського Надпоріжжя: монографія / С. В. Смирнов. – К.: Наукова думка, 1973. – 172 с.
28. Станко В. Н. Эпоха мезоліту / В. Н. Станко // Давня історія України. Т. 1. Первісне суспільство. – Київ: Наукова думка, 1997.
29. Телегін Д. Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. (Карта местонахождений) / Д. Я. Телегін. – Киев, 1985.
30. Телегін Д. Я. Ігреньське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи: монографія / Д. Я. Телегін // Старожитності Степового Причорномор'я та Криму. – Т.VIII. – Запоріжжя, 2000. – С. 3-88. – ISBN – 955-7037-44-4.
31. Телегін Д. Я. Природно-географічне оточення неолітичної людини на Україні / Д. Я. Телегін // Археологія. – К., 1962. – Т. XIV. – С. 76-81, С.78-79
32. Фауна України / під ред. П. Й. Павлова. – К.: Наукова Думка, 1980. – Том 8. – Вип. 1. – 352 с. – ISBN 5-12-000269-2.
33. Янко-Хомбах В. В. Колебания уровня Черного моря и адаптационная стратегия древнего человека за последние 30 тысяч лет / В. В. Янко-Хомбах, Е. В. Смынтына, С. В. Кадурын, Е. П. Ларченков, И. В. Мотненко, С. В. Карканза, Д. В. Киосак // Геология и полезные ископаемые Мирового океана. – 2011. – № 2. – С. 61-94.